

Etnološka biblioteka

Knjiga 23

Urednik

Miroslav Niškanović

Recenzenti

Dr Bojan Žikić
Dr Miloš Milenković

Uređivački odbor

Prof. dr Mirjana Prošić-Dvornić (Northwood University Midland, /SAD/), prof. dr Ivan Kovačević (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), prof. dr. Dušan Drljača, Beograd, prof. dr. Mladen Šukalo (Filozofski fakultet Univerziteta u Banjaluci), dr Bojan Žikić, docent (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), dr Petko Hristov (BAN), dr Mladena Prelić (Etnografski institut SANU), Beograd.

Štampanje publikacije finansirano je iz sredstava
Ministarstva nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije

ANTROPOLOGIJA SAVREMENOSTI

Zbornik radova

Uredio i uvodnu studiju napisao

Dr Saša Nedeljković

**Beograd
2007**

Lidija Radulović

lradulov@f.bg.ac.yu

Koncepti Dušana Bandića: narodna religija i narodno pravoslavlje u kontekstu istraživanja religije u domaćoj etnologiji XX veka*

Apstrakt: U radu razmatram doprinos Dušana Bandića proučavanju narodne religije i narodnog pravoslavlja u kontekstu domaće etnologije XX veka. Koncept "narodne religije", Dušana Bandića, popunio je veliku prazninu višedecenijskog teorijski i metodološki stagniranog proučavanja narodne religije. U tom smislu u radu se obrazlaže njegov doprinos u proučavanju i tumačenju fenomena narodne religije kroz navođenje najvažnijih radova. Koncept "narodnog pravoslavlja" predstavlja sasvim novi pristup proćavanju religije u domaćoj nauci, budući da se bavi recepcijom i interpretacijom poruka pravoslavne crkve od strane najširih slojeva stanovništva i na taj način uspešno zadire u one nivoe istraživanja religioznosti koji su u dotadašnjim istraživanjima ostajali skiveni dajući samo sliku formalne religioznost.

Ključne reči: Dušan Bandić, narodna religija, narodno pravoslavlje

* Tekst je rezultat rada na naučnoistraživačkom projektu MNŽŽS RS br. 147035 Kulturni identiteti u procesima evropske integracije i regionalizacije.

Pojam *narodna religija* je opšteprihvaćen ali po mnogo čemu sporan termin u etnologiji i antropologiji, istoriografiji, sociologiji i drugim disciplinama. Mnogi ga smatraju nedovoljno preciznim tako da predlažu pojmove kao što su *religija nižih slojeva*, *pučka religija*, *popularna religija*, *tradicionalna religija* ili *lokalna religija*. Operacionalno se ovaj pojam uglavnom svodi na istraživanje onoga u šta ljudi stvarno veruju i na koji način se religijski ponašaju za razliku od verovanja, obreda, simbola koje nudi i kako ih prezentuje zvanična oficijela crkva. Dakle, obično se magijsko-religijska verovanja i ponašanja ne vezuju za zvanično priznate verske zajednice i organizacije već za neformalne grupe, porodicu, masovna verovanja nižih, narodnih (seljačkih) slojeva stanovništva, tako da se često govori o masovnoj tj. religiji narodnih masa.

Upotreba ovih pojmova u društvenim i humanističkim naukama reflektuje i neka važna pitanja odnosa različitih disciplina spram koncepta o dve kulture – narodne i elitne¹. Istoriografija je do sedamdesetih godina uglavnom proučavala religiju kao istorijsku kategoriju u kojoj su objedinjene dogma, crkvene

¹ Pojam "mase" su dekonstruisali zagovornici novog načina promišljanja kulture, u okviru studija kulture, počev od šezdesetih godina, kao jedne nove oblasti društvenog proučavanja, koji nije opterećen negativnim vrednovanjem kao u dotadašnjim teorijama kulture. Oni polaze od postavke da su važniji simboličko iskustvo i praksa običnih ljudi od kulture koju stvara elita. Pučka kultura, kao kultura nižih slojeva, dotada shvatana kao niža kultura, ne nastaje pasivnim prihvatanjem kulturnih sadržaja već kulturnom potrošnjom koja predstavlja svojevrstu sekundarnu proizvodnju jer se u složenom procesu prisvajanja i kreativnog "čitanja" stvaraju mreže znakova i simbola koji se mogu razlikovati od intencije koja je postojala u odaslatom kulturnom sadržaju. I. Spasić, Sociologije svakodnevnog života, Beograd, - 2004. 242.

institucije i formalni obredi ne uzimajući u obzir religijske predstave i obrednu praksu običnih ljudi. Etnologija i istorija mentaliteta dovela je u pitanje predstavu, nastalu pod uticajem "crkvene istorije" i teološkog diskursa, o Srednjem veku kao veku "čiste vere" i, na izvestan način, započela "dehristijanizaciju" akcentujući magijske obrede, verovanja, neortodoksne i arhaične predstave sa socio-kulturnog aspekta. Istraživanje narodne religije u domaćoj nauci ima dugu tradiciju, međutim, mnoga pitanja su ostala otvorena, mnoga nikada nisu pokrenuta a sam predmet istraživanja je u toj meri kompleksan i promenljiv da u savremenoj kulturi zahteva jedno ozbiljno teorijsko i metodološko promišljanje.

Obim kao i cilj ovog rada ne dozvoljavaju detaljniju analizu proučavanja narodne religije u domaćoj etnologiji, između dva rata i posle Drugog svetskog rata. Međutim, neophodno je dati pojašnjenje procene na osnovu koje koncept Dušana Bandića predstavlja značajnu novinu u teorijskom i metodološkom smislu, u kontekstu novog talasa mladih etnologa u Srbiji od sedamdesetih godina. Naime, koncept zagovara ideju o narodnoj religiji kao dinamičkoj kategoriji sagledavajući je u "realnim društveno-istorijskim i kulturnim okvirima" kao relevantan okvir za originalna promišljanja i tumačenja koja će plodno dovesti i do iznalaženja značenja i funkcija narodne religije². Eksplicitnim definisanjem ovog koncepta u radu *O pojmu "narodna religija Srba"* (1991), Dušan Bandić je zapravo zaokružio koncept razvijan u svim svojim dotadašnjim radovima. Smatram da se sa pravom može

² D. Bandić, O pojmu "narodna religija", u D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Beograd, 1997. 63. Takođe i *Glasnik Etnografskog muzeja*, 54-55. Beograd, 1991. 179-184.

konstatovati da je Bandić, novim pristupom proučavanju narodne religije, obeležio poslednje tri decenije XX veka.³

Najpre ću se osvrnuti na ono što smatram osnovnim i najvećim nedostatkom istraživanja do navedenog perioda, zatim ću ukratko izložiti najvažnije segmente njegovog rada koji bi trebalo da i najadekvatnije, ili bar jednim delom, ukažu na doprinos Dušana Bandića. Namera mi je da na taj način, između ostalog, pozicioniram njegov rad u odnosu na neke od radova koji su se pojavili krajem devedesetih godina. U drugom delu razmatram koncept narodnog pravoslavlja kojim, na izvestan način, Dušan Bandić započinje drugu etapu u istraživanju religije mada se ona logički i idejano nadovezuje na proučavanje narodne religije. Rad na proučavanju narodnog pravoslavlja započeo je 1991. godine, obrnutom strategijom u odnosu na prethodni period, formulisanjem koncepta "narodno pravoslavlje" u radu *O narodnom pravoslavlju danas*⁴, nakon kojeg je usledilo dugogodišnje istraživanje i publikovanje više radova.

³ Bojan Žikić takođe smatra da je Dušan Bandić u odnosu na istraživače narodne religije jedini usepo da izgradi odgovarajući teorijsko-metodološki referentni okvir koji se pokazao kao plodan za tumačenje i objašnjavanje narodne religije. Vidi B. Žikić, *Perspektive savremenog proučavanja narodne religije*, Etnoantropološki problemi, God. 1. Sv. 1 (n.s.), Beograd, 2006. 206.

⁴ D. Bandić, *O narodnom pravoslavlju danas – Istraživanja u valjevskom i kruševačkom kraju*, Etnoantropološki problemi, 9. Beograd, 1992. 63-69.

1. Pročavanja narodne religije "pre Dušana Bandića"⁵

Uopštena ocena istraživanja narodne religije u prve tri četvrtine XX veka glasila bi da se narodna religija jednostrano tretira i interpretira tako da se stiče utisak njene statičnosti, vanvremenske i vanprostorne neodređenosti. Oslanjanje na verbalne rekonstrukcije informatora "mučenih" da se prisete čak i priča njihovih čukundedova kojima su opet pričali njihovi čukundedovi, a sve u cilju da se rekonstruiše "stara srpska religija" nesumnjivo je dovelo do ovakvih propusta pri čemu su savremeni fenomeni narodne religije, nažalost, ostali neelaborirani⁶. Najviši domet takvih proučavanja predstavljaju rekonstrukcije nižih faza stare narodne religije na osnovu njihovog prisustva u "višem paganskom kultu" da bi zatim "obuhvaćeni hrišćanskim kultom, predstavljali specifičnu formu spajanja narodne religije sa hrišćanstvom"⁷. Većina autora percipira jednu religiju praktično kao dve religije, odnosno, govore o spoju narodne i hrišćanske religije⁸ a da pri tom isključivo tragaju za paganskim

⁵ Biću slobodna da citiram samog profesora Bandića koji je često u šali govorio da će se etnologija deliti na onu "pre Bandića, etnologiju Dušana Bandića, i posle Bandića". Podnaslovi ovog rada su svojevrsan omaž njegovom smislu za humor u kojem, kao i obično u životu, prevladuje istina.

⁶ Dušan Bandić je još u knjizi *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba* kritikovao verbalne rekonstrukcije kao suviše uopštene opise u kojima se zanemaruje vremenska dimenzija. D. Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980. 24.

⁷ Š. Kulišić, P. Ž. Petrović, N. Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, drugo dopunjeno izdanje, Beograd, 1998. IX.

⁸ Na više mesta kod različitih autora. Videti, na primer, način na koji o narodnoj religiji govori T. Đorđević razmatrajući naše narodne običaje kao običaje koji su veoma stari, iako dozvoljava mogućnost

korenima kako bi rekonstruisali religijske slojeve. Posao im je prilično olakšan isticanjem nemogućnosti da "neprosvećeni", "bogobo-jažljivi" narod prihvati "čisto" pravoslavlje i napusti duboko ukorenjene paganske predstave i praksu. Za većinu autora ne samo sa početka prošlog veka, već i za neke autore danas⁹, karakteristično je shvatanje po kojem se dve vere prožimaju na taj način da su pod spoljašnjom hrišćanskom formom i u savremenoj kulturi prikriveni paganski slojevi. Na taj način se stavlja znak jednakosti između paganstva i narodne religije i ističe koncept dvoverja, tačnije, paralelnog postojanja paganstva i hrišćanstva. Sinkretizam pravoslavnih i nehrišćanskih elemenata doveo je do različitih mogućnosti njihovog prožimanja tako da su uopštene predstave o narodnoj religiji kao preplitanju dva procesa: hristijanizacije nehrišćanskog i de-hristijanizacije hrišćanskog ostale samo na pojavnom nivou, bez dublje konceptualizacije i detaljnijih analiza. U pojednostavljanju je dolazilo do toga da su sve ono što je bilo nehrišćansko proglašavali prehrišćanskim¹⁰ tragajući za najstarijim paganskim slojevima i poreklom u nadi da će rekonstruisati tu neku "staru" što "stariju" religiju, ne uočavajući da se radi o stvaranju

transformacija običaja, podelu običaja na pet grupa vrši prema onome "koliko se zna o našim narodnim običajima u prošlosti". T. Đorđević, Naši narodni običaji, u T. Đorđević, Naš narodni život I, Beograd, Prosveta, 1984. 25. Rad je najpre objavljen u Prosvetnoj Biblioteci, sv. 9, Sarajevo 1922.

⁹ B. Jovanović, Duh paganskog nasleđa: u srpskoj tradicionalnoj kulturi, Novi Sad, 2000.

¹⁰ Na izvestan način tu "tradiciju" nastavlja i Bojan Jovanović: "Upotrebljavano u značenju prehrišćanske i nehrišćanske religijske tradicije, paganstvo je širok i nedovoljno određen pojam narodne religioznosti". B. Jovanović, op. cit. 5.

novе religije i da nehrišćanski oblici mogu biti i, na primer, novi religijski kultovi ili narodno pravoslavlje.

Smatram da je ovakvoj "predstavi" o narodnoj religiji dopri- nelо, između ostalog, nerazumevanje odnosa narodne i crkvene religioznosti ili preciznije rečeno nerazumevanje determinisanosti odnosa velikim delom istorijskim, društvenim i kulturnim kontekstom. Period između dva rata okarakterisala bih kao period u kojem se, s jedne strane, još uvek neguje romantičarski odnos spram verovanja i običaja koje treba zabeležiti, rekonstruisati i fiksirati, dok se na drugoj, veliča uloga pravoslavne crkve što se najbolje može videti iz Čajkanovićeve "zahvalnice" "ne možemo a da ne naglasimo da srpskom hrišćanstvu i srpskoj narodnoj crkvi dugujemo još zasebnu zahvalnost: ona je zadužila svoj narod još i time što je, daleko od toga da vodi nepotrebnu i necelishodnu borbu sa običajima iz stare vere, blagosloвила i čuvalа te drage i lepe običaje".¹¹ Đorđević na sličan način ocenjuje odnos naroda koji je imao "veliku nežnost prema svojim običajima". Međutim, iako produženi vek trajanja ocenjuje kao težnju naroda da zadrži obeležje nacionalnosti, on ih naziva konzervativnim pri čemu smatra da su "naročito žene, koje su i inače konzervativnije nego ljudi, bile konzervativne u pogledu običaja"¹². Kada je reč o odnosu hrišćanske crkve prema narodnoj religiji Đorđević ipak naglašava činjenicu da se borba između paganstva i hrišćanstva vodila dugo i različito oko različitih pitanja¹³. Narodna religija se implicitno ili, ponegde, eksplicitno tretira kao puko "sujeverje" i "praznoverje", a naročito fenomeni kao što su vračanje, čaranje, proricanje o kojima, osim sporadične građe, nema ni jedne celo-

¹¹ V. Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folklora 1925-1942.*, Beograd, 1994.

¹² T. Đorđević, op. cit. 31.

¹³ Ibid. 27.

vite studije. Zapravo, jedina studija u tom periodu je iz pera prav- nika a ne etnologa, Radovana Kazimirovića¹⁴. Ovakav odnos pre- ma narodnoj religiji odražava ideologiju društvene i kulturne elite i na taj način posredno omogućava da crkva dolazi do bolje pozi- cije. Smatram potpuno nedopustivim trend negativnog konotira- nja narodne religije koji se postiže izjednačavanjem sa "prazno- verjem" i "sujeverjem"¹⁵, kao rezultat nekritičkog usvajanja teološkog diskursa koji se nastavio i posle Drugog svetskog rata ali sa drugim ciljevima. Naime, čak se i u samim naslovima rado- va i knjiga koriste ovi termini koji nužno imaju negativnu konota- ciju¹⁶. Međutim, nakon drugog svetskog rata razlika između cr- kvene religije i narodnih verovanja i običaja naglašavala se, na jednoj strani, u cilju suprotstavljanja crkvi i smanjivanja njenog prisustva u društvu. Na drugoj strani, i samo ispoljavanje vezano- sti za narodne običaje i verovanja smatralo se negativnim, nazad- nim i ideološkim, u suprotnosti sa težnjama izgradnje socijalističkog društva. To je najočiglednije u gušenju javnih svečanosti i manifestacija narodne religije koje su povezane sa cr- kvom, kao što su litije koje su svođene na prostor oko crkve ili proglašavanje religijskih praznika za privatne praznike.

Pozicioniranje u odnosu na istraživanja narodne religije u poslednje tri decenije svakako hronološki ne odgovara pod-

¹⁴ R. Kazimirović, Tajanstvene pojave u našem narodu i kremansko proročanstvo, III (fototipsko) izdanje, Smederevo: Arion, Izdanje knjižarnice Milorada P. Milanovića, Beograd 1940.

¹⁵ T. Dragičević, Narodne praznoverice, GZM, Sarajevo, XIX 1907. i XX, 1908.; M. Marković, Srpske narodne praznoverice, Karadžić, Aleksinac, 1899.; B. Radovanović, Praznoverice i bjanja u nekoliko sela jugoistočnog Stiga, GEM, 3. Beograd, 1928.

¹⁶ Ista terminologija prisutna je i posle nekoliko decenija. Videti, na primer: P. Vlahović, Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugo- slavije, Beograd, 1972.

naslovu "pre Dušana Bandića" ali neke od studija se sadržinski i idejno sasvim uklopaju u ovu hronološku odrednicu. Naime, reč je o onim istraživanjima narodne religije koji na izvestan način još uvek izjednačavaju paganstvo i narodnu religiju¹⁷ ili nastoje da rekonstruišu autentično srpski panteon¹⁸.

Insistiranjem na "duhu paganskog nasleđa" kao glavnim obeležjem narodne religije ističe se poseban identitet paganstva kojim se "određuje ta religija u najširem značenju"¹⁹. Pravoslavna crkva je nesumljivo strategijom tolerancije i preimenovanja nehrišćanskih elemenata u hrišćanske uspešno manipulirana onim verovanjima i praksom koji su joj služili za "obračunavanje" ne samo sa paganskom praksom već i nehrišćanskim oblicima koji su se mogli pojavljivati i kao novi oblici religioznosti ili narodnim pravoslavljem. Opšte je mesto konstatacija da su i godišnje obredne svečanosti Božić, Uskrs, porodična slava, obredi iz životnog ciklusa pojedinca dobili hrišćansku formu ali na osnovu tog opšteg mesta jednostrano se podržava koncept dvoverja, suprotstavljanja paganskog hrišćanskom sa idejom da je i u savremenoj kulturi "nastavio da zrači potisnuti religijski supstrat" kao što to konstatuje Jovanović²⁰. Generalizacije i uopštavanja koja se pozivaju na paganstvo kao "prirodni religijski supstrat" i jednostrano ali poetično govori o ljudskim dušama u kojima se latentno prikriva u nesvesnom "matrica paganskog identiteta" koja nas, dakle, nužno vraća na tezu o postojanju van vremena i prostora, sasvim razumljivo vodi i do pogrešnog i jednostranog zaključka, u osnovi

¹⁷ B. Jovanović, Duh paganskog nasleđa: u srpskoj tradicionalnoj kulturi, Novi Sad, 2000.

¹⁸ S. Petrović, Sistem srpske mitologije, knj. 1. Niš, 2000.

¹⁹ B. Jovanović, op. cit. 15.

²⁰ Ibid. 16.

formiranog na psihoanalitičkoj spekulaciji. Naime, Bojan Jovanović zaključuje da "ukoliko se deklarativno izjašnjava za hrišćanstvo, a slavi kult trenutno vladajuće ličnosti i krišom se obraća vračarama za pomoć, takav pojedinac pokazuje svoj konfuzni identitet iz koga prosijava sposobnost za verovanjem, ali i potreba da poveruje u moć kako bi odložio suočavanje sa sopstvenom moći verovanja"²¹. Ne ulazeći u to ko je konfuzan, pojedinac-vernik ili autor ovog teksta smatram da autor, kao i naši prvi najznačajniji etnolozi, ne uviđa da sam narod svoju veru percipira, a opravdano možemo pretpostaviti da je i u XIX veku percipirao, kao jednu, kao narodnu religiju koja nije u koliziji sa pravoslavljem već je "srpsko pravoslavlje" njen najznačajniji deo²². I u savremenoj kulturi ovoj listi naizgled nespojivih religijskih verovanja i praksi koje doprinose utisku da se radi o kontradiktornosti a time i nužnoj konfuziji identiteta, možemo dodati i niz religijskih elemenata iz alternativnih i istočnjačkih religija kao što su koncepti reinkarnacije, meditacije, astrologije, neopaganizma, okultizma i drugih, koje su kod izvesnog broja vernika eklektički uklopljeni u koncepte narodne religije i narodnog pravoslavlja. Međutim, problem je mnogo kompleksniji od prostog, jednostranog svođenja na "konfuziju identiteta" i neke nesvesne "matrice paganskog identiteta". Ovakvi religijski koncepti su samo društveni i kulturni konstrukti koji odražavaju klimu određenog vremena i mesta u kojem nastaju. U tom smislu govoriti o okamenjenim reliktima paganstva ne samo da stvara pogrešnu sliku o savre-

²¹ Ibid. 21

²² D. Bandić, O narodnom pravoslavlju danas – Istraživanja u valjevskom i kruševačkom kraju, Etnoantropološki problemi, 9. Beograd, 1992.

menim konceptima narodne religije već ne odgovora ni empirijskim činjenicama.

Insistiranje na rekonstrukciji srpskog panteona pokazalo se jalovim poslom budući da nema pouzdanih pisanih izvora na osnovu kojih bi se mogla izvršiti rekonstrukcija panteona. Međutim, neki istraživači, pre ali i posle Drugog svetskog rata, smatrali su da je to moguće na osnovu narodnih verovanja, običaja i folklora budući da tu iznalaze tragove politeističkih shvatanja i kultova. Iako su njihovi rezultati ostali na nivou ili naivnih spekulacija ili veoma spornih hipoteza danas imamo prilike da se susretnemo sa studijom u kojoj se rekonstruiše sistem srpske mitologije i srpski panteon. Teza o postojanju dva srpska mitološka panteona jednog "starijeg" u kojem "*preovlađuje mitološko nasleđe iz zajedničke slovenske prazavičajnosti....*" i "novijeg" mlađeg, "autentično srpskog" – "*Jastrebačkog panteona*"²³, kako ga je nazvao autor, temelji se, nažalost, na izvorima koji su osporavani i kritikovani kao falsifikati²⁴. Da li su mitomanske potrage za nacionalnim bogom i

²³ S. Petrović, op. cit. 12

²⁴ Radi se o Velesovoj knjizi (prvi put publikovanoj 1950. kao Velesova knjiga) koja je u naučnim krugovima bivšeg Sovjetskog Saveza izazvala brojne polemike nakon kojih se većina istoričara i lingvista složila da se radi o falsifikatu napisanom krajem XIX ili početkom XX veka. Vidi: O.B. Творогов Велесова книга: Труды - Отдела древнерусской литературы. АН СССР. Институт русской литературы, Ленинград 1990. 170-254.; Л.П. Жуковская Поддельная докириллическая рукопись: (К вопросу о методе определения подделок), Вопросы языкознания 2. 1960. 143. Drugi izvor na koji se Sreten Petrović prevashodno oslanja su zbirke pesama Miloša S. Milojevića (M. S. Milojević, Pesme i običaji ukupnog naroda srpskog I-III, Beograd, 1869, 1870. i 1875.) i pored toga što su smatrane izmišljotinom i konstukcijom samog Milojevića, kako sam kaže, "kolik-

paganskim supstratima samo pogrešan način da se doprinese izgradnji srpskog nacionalnog identiteta je pitanje koje svakako zahteva odgovor ali nam umnogome ne pomaže da razumemo, objasnimo i protumačimo značenja narodne religije u svakodnevnom životu.

2. Koncept "narodne religije" Dušana Bandića

Dušan Bandić je, dakle, prvi posmatrao i narodnu religiju i narodno pravoslavlje dinamički, kao promenljive kategorije u istorijskom, socio-kulturnom kontekstu. *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*²⁵, doktorska disertacija odbranjena 1977. godine a objavljena 1980., je prva značajna studija posvećena problematici tabua u našoj narodnoj religiji. Ne samo da ovim delom prevazilazi dotadašnje uglavnom deskriptivne radove već, na izvestan način, predstavlja implicitnu kritiku rasprava, dotadašnjih autoriteta u srpskoj etnologiji, u kojima se prenelašavala socijalna i ekonomska osnova verske ideologije a religijski koreni se obično svodili na socijalne. Naime, Bandić je tabue analizirao na religijskom i socijalnom planu smatrajući da religijski koreni tabua nisu uvek svodljivi na socijalne.

Novi pristup narodnoj religiji karakteriše teorijsko-metodološka fundiranost, na primer, dosledno primenjen funkcionalni metod u radu *Šamanistička komponenta rusalskog rituala*²⁶ ili jedna varijanta strukturalnog pristupa u radovima *Tabu*

ogod bilo sumnji u njegovu autentičnost" za njega su ipak relevantan izvor. Vidi: S. Petrović, op. cit. 156.

²⁵ D. Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980.

²⁶ D. Bandić, *Šamanistička komponenta rusalskog rituala*, Etnološki pregled, 15. Beograd, 1978. 21-35.

kao element kulturne organizacije vremena i prostora²⁷, *Ogledalo kapija zvezda*²⁸ i *Koncept posmrtnog umiranja u religiji Srba*²⁹ ili je pak kombinovao, odnosno, pravio neku vrstu sinteza ova dva pristupa. U radu *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*³⁰ kominovao je tri tipa analize: formalnu, komunikacijsku i funkcionalnu. Sve u svemu, razradio je jedan kompleksniji pristup proučavanju različitih fenomena narodne religije a kao rezultat u svakom radu pružio nam je veoma originalna tumačenja i zaključke. Upravo su ova originalna tumačenja fenomena narodne religije svojevrstan doprinos oživljavanju etnologije u teorijskom i metodološkom smislu kao i većoj respektabilnosti od strane drugih disciplina³¹. S obzirom na prostorno ograničenje ovog rada pomenuću samo neke od tumačenja i zaključaka. Naime, šamanizam je posmatrao kao kulturni odgovor ili društveno prihvatljiv kanal kojim se regulišu neprihvatljive forme društvenog ponašanja neurotičnih lica. Na primeru tabua vezanih za rađanje Dušan Bandić je pokazao da tabu predstavlja specifičan oblik simboličkog ponašanja kojim jedna kultura stvara organizovanu

²⁷ D. Bandić, Tabu kao element organizacije kulturnog vremena i prostora, *Gradina*, 6-7. Niš, 1981. 46-59.

²⁸ D. Bandić, *Ogledalo – kapija zvezda*, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 33. Beograd, 1984. 9-20.

²⁹ D. Bandić, *Koncept posmrtnog umiranja u religiji Srba*, *Etnološki pregled*, 19. Beograd, 1983. 39-47.

³⁰ D. Bandić, *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*, *Kultura*, 50. Beograd, 1980. 81-103.

³¹ Dušan Bandić je na plenarnom sastanku Etnološkog društva SR Srbije posvećenom temi tragovi šamanizma (1978), na kojem su učestvovali arheolozi, psiholog i etnolozi, pokazao da se primenom novog pristupa i kombinovanjem formalne, funkcionalne i genetske analize može na poseban način rasvetliti ovaj fenomen.

sliku sveta, odnosno, organizovanu sliku vremena i prostora. Međutim, smatram da je u ovom radu posebno značajna nova interpretacija teorije obreda prelaza, tačnije, reinterpretacija van Genepovih faza obreda prelaza. Naime, pokazao je da se u slučaju novorođenčeta može govoriti o jednoj posebnoj strukturi obreda prelaza koja ide od faze preventivne agregacije, preko marginalne faze do faze parcijalne agregacije³².

Smatram da je od posebnog značaja, mada na izvestan način predstavlja iskorak iz uobičajenog istraživačkog polja - religije, teorijski doprinos novim određenjem pojma "etnos" u istoimenom radu objavljenom 1982. Razmatranjem biološkog, egzistencijalnog i kulturnog obrasca etničkog zajedništva, pokazao je da se ovi obrasci javljaju u vidu etničkih stereotipa bez obzira da li imaju realnu osnovu. Etnos je zajednica koja teži da se udruži kroz sva tri osnova kao zajednica "totalnog" tipa što ne odgovara uvek realnim mogućnostima. U takvim slučajevima stvarno zajedništvo se može nadomestiti simboličkim. U tom smislu je etničko zajedništvo simboličko oživotvorenje modela "totalnog" zajedništva a etnos idealni društveni medijum za samoodređenje i samoidentifikaciju pojedinca³³.

Knjiga *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, kao što se može zaključiti iz bibliografske beleške, predstavlja, na izvestan način, autorski zbornik radova objavljenih do 1997. godine. Koncipirana je tako da se u prvom delu razmatraju osnovni pojmovi: komunikacijski koncept religije, etnos i pojam narodne religije; u drugom delu data su sasvim nova i originalna tumačenja fenomena koje je uslovno podveo pod narodno pa-

³² D. Bandić, Tabu kao element..., u D. Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Beograd, 1997. 130.

³³ D. Bandić, Etnos, *Etnološke sveske*, 4. Beograd, 1982. 40-57. Štampano i u *Kultura*, 62-63. Beograd, 1983. 33-47.

ganstvo budući da ga tretira kao dinamički model; treće poglavlje nosi naziv narodno pravoslavlje i sadrži rezultate istraživanja do navedenog perioda. Formulisanju koncepta narodne religije u radu *O pojmu "narodna religija"* Dušan Bandić je pristupio nakon dugogodišnjih empirijskih istraživanja baziranih na ovom konceptu jer, kako sam naglašava, narodna religija nije u dotadašnjim istraživanjima definisana na adekvatan način, odnosno, "nije izgrađen jedan koncept narodne religije, koji bi mogao da posluži kao relevantan okvir za analizu njenih dubljih značenja i funkcija"³⁴. Narodna religija je izgubila svoj "izvorni" paganski lik i u istorijskom i kulturnom procesu hristijanizacije dolazilo je do kvalitativnih promena koje su rezultirale rađanju jedne, u suštini nove religije koju možemo nazvati "narodnom"³⁵. Pomenuti rad predstavlja pokušaj da se uspostave osnovni kriterijumi za teorijsko određenje pojma "narodna religija Srba". Dušan Bandić je nakon opširne argumentacije zaključio: 1) da se narodna religija Srba može tretirati kao narodna ali ne i opštenarodna; 2) da se može okarakterisati kao "srpska", ali ne i kao specifično srpska; 3) da se može identifikovati kao "religija" ali ne na empirijskom, već na jednom, uslovno rečeno, transempirijskom planu³⁶.

Narodna religija u sto pojmova je jedno od dela po kojem će se pamtili Dušan Bandić, ali ovoga puta u daleko širem krugu čitalaca, budući da se radi o rečniku koji je jednim delom i popularnog karaktera, pisan na jednostavan i razumljiv način³⁷.

³⁴ D. Bandić, O pojmu "narodna religija" ..., u D. Bandić, Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, Beograd, 1997. 56.

³⁵ Ibid. 58.

³⁶ Ibid. 63.

³⁷ D. Bandić, Narodna religija Srba u sto pojmova, Beograd, 1991. Drugo izdanje 2004.

3. Koncept "narodnog pravoslavlja" Dušana Bandića

I u savremenoj kulturi prisutan je složen proces različitog prihvatanja i interpretiranja oficijelne religije tako da se crkvena religioznost može razlikovati od narodne religioznosti. Dušan Bandić je, u tom smislu govorio o pravoslavlju u interpretaciji narodnih masa ili o narodnom pravoslavlju koje "živi" drugačijim životom od onog koji proklamuje pravoslavna religija³⁸. Osnovna ideja koncepta je da "narodno pravoslavlje" nastaje u složenom komunikacijskom činu recepcije i interpretacije pravoslavlja od strane najširih slojeva stanovništva. Recepciju crkvenih poruka koje, inače važe kao nepromenljiva kategorija, Dušan Bandić tretira kao svojevrсну veru, uslovljenu društvenim i kulturnim promenama, koja se često oslanja na ideologiju različitu od hrišćanske. Kritikovao je dotadašnje istraživače različitog profila i različitih orijentacija u proučavanju religije, koji su imali jednobrazan pristup kada je u pitanju narodno pravoslavlje, naime, njegovom osnovnom karakteristikom smatrali su paganski duh koji ga prožima pa su u skladu sa tim "nastojali da zavire ispod hrišćanske glazure narodnih verovanja ili običaja i dopru do njihove prehrišćanske osnove"³⁹. Jednostranost ovakvog pristupa kojim se narodno pravoslavlje svodi na opoziciju hrišćanske i paganske komponente zasniva se na "statičkom" modelu vere koji Bandić za-

³⁸ D. Bandić, O narodnom pravoslavlju danas – Istraživanja u valjevskom i kruševačkom kraju, Etnoantropološki problemi, 9. Beograd, 1992. 63-69. D. Bandić, Verski identitet savremenih Srba, u Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba, Posebna izdanja Etnografski institut SANU, knj. 49. Beograd, 2003. 13-23.

³⁹ D. Bandić, O đavolu u narodnom pravoslavlju, Rad muzeja Vojvodine, 40. Novi Sad, 1998. 149.

menjuje "dinamičkim" modelom. Pravoslavna vera se, naime, "iz stoleća u stoleće, iz generacije u generaciju obnavlja u svesti narodnih masa ali se, istovremeno, rađa i jedna nova, koja nosi pečat svog vremena"⁴⁰.

Dusan Bandić je formulisanjem koncepta narodnog pravoslavlja ukazao na teorijski i metodološki pristup kao jedan od mogućih aspekata budući da je religija veoma složen i dinamičan fenomen. Međutim, ovaj model omogućava da se realnije sagleda značaj religije u savremenom društvu, da se otkriju značenja koja prevazilaze granice koje postavlja formalna religija. On je pokazao da crkveno normativni modeli mogu biti prihvaćeni i interpretirani na veoma različite načine u kontekstu društvenih, kulturnih i političkih promena. Bandić je započeo svoja istraživanja upravo u vreme revitalizacije pravoslavlja koju je između ostalog omogućavala i podržavala i sama država. Pravoslavni diskurs je ušao na velika vrata što se jasno vidi kroz medijsku prisutnost, popularnu teološku literaturu ali i kroz svakodnevne medijske poruke koje šalje politička elita. Pravoslavna crkva nesumnjivo ulazi u novu fazu hristijanizacije i iznalazi nove puteve komunikacije. Bandić je započeo svoja istraživanja sa ciljem da istraži kako sam narod prihvata poruke koje šalje crkva, koje mesto imaju te poruke u životu ljudi. Empirijskim istraživanjima obuhvatio je različite aspekte narodnog pravoslavlja: religijski, etički, politički, nacionalni. Nažalost nije uspeo da istraži i veliki broj tema koje je imao u planu i upravo iz tog razloga nije završio svoj planirani projekat odnosno knjigu "Narodno pravoslavlje". Na osnovu nekoliko objavljenih radova o srpskom seoskom Bogu, svecima, đavolu, verskom identitetu pravoslavnih Srba, uopštena karakteristika narodnih

⁴⁰ Ibid.

interpretacija pravoslavlja je: pojednostavljena verzija crkvenog pravoslavlja u kojoj malo mesta ima za crkveno učenje. Međutim, nije reč samo o osiromašenom verskom učenju, već transformisanom učenju koje je dobilo i nove sadržaje koji svece više "prirodno" vide u ovostranom nego u onostranom, što je Bandić uslovno nazvao profanizacijom u svesti seljaka. Profanizacija je, na primer, jasno vidljiva u likovima seoskih svetaca koji su između ostalog u interpretaciji dobili jedan novi "oreol" obrazovane, "akademske" elite, kako je jedna ispitanica navela: "Svetac je nekada bio kao danas doktor nauka". Osim profanizacije u kontekstu društvenih, kulturnih i političkih promena приметna je i nacionalizacija svetaca koji se sada prikazuju kao pripadnici sopstvenog naroda. Interpretaciju i stvaranje "novih" likova svetaca Bandić vidi kao simbolička sredstva koja predstavljaju okvir za artikulaciju stavova i vrednosti u savremenoj kulturi.

Kada su u pitanju predstave o Bogu najjasnije se ispoljavaju u načinu na koji seosko stanovništvo veruje u Boga i u načinu na koji ga zamišlja. Vera se samo manjim delom zasniva na autoritetu Svetog Pisma i Crkve. U narodom pravoslavlju vernik ne veruje bezuslovno u postojanje boga već u svakodnevnom životu, u ličnom i kolektivnom iskustvu, traga za dokazima božije egzistencije. Boga obično zamišljaju kao nevidljivog i svemoćnog, od njega očekuju pomoć i zaštitu ali pri tom ne osećaju obavezuju da mu iskažu posebno poštovanje. Prisutno verovanje da je Bog posebno naklonjen Srbima ukazuje na predstavu o nacionalnom Bogu koji gubi univerzalni, hrišćanski karakter⁴¹.

⁴¹ D. Bandić, Srpski seoski Bog, Etnoantropološki problemi 10, - Beograd, 1995. 12.

4. "Posle Dušana Bandića"

Upravo na ovaj način konceptualizovano istraživanje narodne religije i narodnog pravoslavlja daje veoma široke mogućnosti istraživanja religije i problematizovanja velikog broja tema. Ukratko ću predložiti jednu od mogućnosti za dalje istraživanje⁴².

Narodno pravoslavlje nastaje u procesu kulturne komunikacije u kojem su povezani proizvodnja, stavljanje u opticaj, distribucija, potrošnja i reprodukcija religijskih sadržaja koje promovise crkva. Pravoslavna crkva proizvodi poruke, stavlja neki sadržaj u diskurzivnu formu i vrši enkodiranje u skladu sa pravilima koja podrazumevaju da crkva prenosi večne istine. Kao što se može videti iz analize popularne literature namenjene vernicima⁴³, crkva insistira na oblicima crkvenog života i ponašanja vernika koji su nepromenljivi. Međutim, istovremeno nastoji da ostvari što veći uticaj na život vernika tako da, u ovom periodu krize i tranzicije, poremećaja vrednosti i insistucija koje su izgubile svoj značaj, upravo tu vidi prostor za revitalizaciju religije insistirajući na vraćanju pravoslavnih vrednosti. U tom smislu, s jedne strane, nova istraživanja narodnog pravoslavlja bi mogla da se kreću i u pravcu analize diskursa različitih manifestacija popularizacije pravoslavlja –

⁴² Model je jednim delom preuzet iz: S.Hall, D. Hobson, A. Lowe and P. Willis (eds.), 1992 (1980), *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79*, Routledge, London, 128-138. Navedeno prema I. Spasić, op. cit. 244.

⁴³ L. Radulović, "Učenje veri" – konstrukcija rodних identiteta putem popularizacije pravoslavne teološke literature, *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*, Posebna izdanja Etnografski institut SANU, knj. 49. Beograd, 2003.

od glasila koje izdaje sama SPC, preko javnih (kolektivnih) religijskih rituala, do popularnih medija, televizije, štampe, Interneta. S druge strane, trebalo bi istražiti kako primaoci u tom komunikacijskom činu vrše recepciju i dekodiranje poruka koje, zatim, prevode u društvenu praksu. Na osnovu Bandićevih radova smatram da se mogu uočiti najmanje tri mogućnosti dekodiranja koje mogu biti u različitom odnosu prema primenjenim kodovima pravoslavlja. To su: 1) crkveno-hegemono čitanje, gde primalac dekodira poruku u okviru dominantnog koda (tu se mogu izdvojiti dve grupe: prva grupa bi se odnosila na nivo crkvene religioznosti u recepciji poruka, odnosno, nivo na kojem vernici prihvataju učenje koje proklamuje zvanična religija odnosno pripadaju grupi "obrazovanih" ili naučenih" vernika, ali i tu možemo da dozvolimo određene subjektivne interpretacije jer učenici obično dostignu različite nivoe znanja. Druga grupa bi takođe bila upoznata sa učenjem crkve ali bi ga interpretirala u prilično pojednostavljenoj verziji); 2) mešovito čitanje – u kojem se na apstraktnom nivou priznaje legitimnost pravoslavnog učenja ali se na konkretnom i situacionom primenjuju vlastita tumačenja (primer – vernici poznaju simbolička značenja crkvenih rekvizita i relikvija (sveća, tamjan, mošti svetaca) ali im u svakodnevnom životu pridaju i druga značenja koristeći ih u obredima koji nisu crkveni); 3) opoziciono čitanje, kada se poruka na denotativnom i konotativnom nivou tumači izvan okvira pravoslavnog učenja i poruka koje preferiraju oni koji poruku šalju (Primeri za ovakav pristup su pomenuti profanizovani likovi svetaca⁴⁴ ili

⁴⁴ D. Bandić, Srpski seoski sveci... , u D. Bandić, Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, Beograd, 1997. 272.

kada vernici svetoj tajni braka odnosno crkvenom venčanju, pridaju sasvim svetovna značenja⁴⁵.

Concepts of Dušan Bandić in Studies of Religion in 20th- Century Serbian Ethnology

In this paper, I discuss the contribution of late professor Dušan Bandić to the research of popular religion and popular orthodoxy, in the context of 20th century Serbian ethnology. The concept of "popular religion" Bandić introduced helped fill a void created by decades of theoretical and methodological stagnation in studies of popular religion and beliefs. The concept of popular orthodoxy, likewise, represented a completely innovative approach to religion studies, since it focused on the reception and interpretation of messages from the Serbian Orthodox Church among the general population. Thus, it managed to reach the depths of religious research that had been previously obscured in studies that could only provide an image of formal religiosity.

⁴⁵ L. Radulović, Crkveni rituali životnog ciklusa: krštenje i venčanje, u: Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini, Posebna izdanja Etnografski institut SANU, knj. 48. Beograd, 2002. 77-93.

Sadržaj

Saša Nedeljković

Antropologija savremenosti ili antropologija kao savremenost: antropologija između prezentizma i temporalizma 5

Ivan Kovačević

Deset antiteza jednom postizmu u antropologiji 24

Saša Nedeljković

Antropološki pristup proučavanju etnogeneze: Etnogeneza Crnogoraca 36

Dragana Antonijević

Merkantilne legende postindustrijskog društva 76

Ljubomir Hristić

Ričard Dorson i proučavanje folkloru u savremenom miljeu 92

Lidija Radulović Koncepti Dušana Bandića: narodna religija i narodno pravoslavlje u kontekstu istraživanja religije u domaćoj etnologiji XX veka	102
Danijel Sinani Religijsko-ritualni funkcioneri i kulturna mesta u istočnoj Srbiji	124
Vladimir Ribić Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka	150
Ljiljana Gavrilović Etnografski muzeji/zbirke i konstrukcija identiteta	172
Gordana Gorunović Postsocijalizam i tranzicija, lokalne zajednice i identiteti	190
Jelena Vasiljević Predstavljanje projekta <i>Spinning out of control: rhetoric and violent conflict. Representations of 'self' – 'other' in the Yugoslav successor states</i>	206

Izdavač: "Srpski genealoški centar", Radnička 50, Beograd i
Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u
Beogradu. Za izdavače: Filip Niškanović i Ivan Kovačević. Ured-
nik: Miroslav Niškanović. Štampa: SGC, Beograd. Beograd 2007.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(497)(082)

АНТРОПОЛОГИЈА савремености : зборник радова / уредио и уводну студију написао Саша Недељковић. – Београд : Српски генеалогски центар : Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, 2007 (Београд : СГЦ). – 219 стр. ; 24 см. – (Етнолошка библиотека / [Српски генеалогски центар] ; књ. 23)

Према уводној студији, зборник садржи радове са истоименог међународног научног скупа, одржаног у Београду 25. новембра 2006. год. – Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. –Summaries.

ISBN 978-86-83679-33-1 (СГЦ)

1. Недељковић, Саша
а) Антропологија – Балканске државе –
Зборници
COBISS.SR-ID 139313676